विदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः । अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः । योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्व
रं । असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते । बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः । महर्षयःसप्तपूर्वे । एतांवि
भूतिंयोगंच । अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते । इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः । तेषामेवानुकंपा
र्थमहमज्ञानजंतमः । नाशयामि । तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् । भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्व
रं । सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति । ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्य
ज्ज्ञातव्यमवशिष्यते । अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा । मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय । मयि
सर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव । इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशु
भात् । राजविद्याराजगुह्यं । मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ।
भूतभृन्नचभूतस्थः । नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यः । परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं । ममयोनिर्मह
द्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं । संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत । ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच । शा ॥६८२॥
श्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच । द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच । क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्ष

रउच्यते । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतो
हमक्षरादपिचोत्तमः । अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः । योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्व
विद्भजतिमांसर्वभावेनभारत । इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ । एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च
भारत । नमेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यमित्यादिना सर्वस्माद्भगवतोभेदः सर्व
स्यतदधीनत्वं तस्यानन्याधीनत्वं सर्वोत्तमत्वं सर्वगुणपूर्णत्वं सर्वशास्त्राणांतत्परत्वं तथातज्ज्ञानादेवमोक्ष
इत्यादि । अथातेविष्णोविदुषाचिदर्थ्यःस्तोमोयज्ञश्चराध्योहविष्मता । पश्यन्नपीममात्मानंकुर्यात्कर्माविचा
रयन् । यदात्मनःसुनियतमानंदोत्कर्षमाप्नुयात् । भक्त्याप्रसन्नःपरमोदद्याज्ज्ञानमनाकुलं । भक्तिंचभूयसीं
ताभ्यांप्रसन्नोदर्शनंव्रजेत् । ततोपिभूयसींभक्तिंदद्यात्ताभ्यांविमोचयेत् । मुक्तोपितद्वशोनित्यंभूयोभक्तिस
मन्वितः । साध्यानंदस्वरूपैवभक्तिर्नैवात्रसाधनं । ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योप्युत्तमत्वंस्वतंत्रतां । सर्वस्यतदधीन
त्वंसर्वसद्गुणपूर्णतां । निर्दोषत्वंचविज्ञायविष्णोस्तत्राखिलाधिकः । स्नेहोभक्तिरितिप्रोक्तःसर्वोपायोत्तमोत्त
मः । तेनैवमोक्षोनान्येनदृष्ट्यादिस्तस्यसाधनं । अधमाधिकारिणोमर्त्यामुक्तावृष्ट्यादिकाःसमाः । अधिका

र्युत्तमादेवाःप्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः।नैवदेवपदंप्राप्ताब्रह्मदर्शनवर्जिताः।तिरोहितंतथाप्येतेशृण्वंतिक्रीडयाथवा।
बहुवारतदभ्यासात्तिरोभावोपिनोभवेत् । यथाव्यासानुशिष्टानांदेवानांक्षत्रजन्मनां । पार्थानामतिरोधानं
ज्ञानंसुस्थिरतांगतं । अस्यदेवस्यमीह्लुषोवयाविष्णोरेषस्यप्रभृथेहविर्भिः । विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वंयासिष्टं
वर्तिरश्विनाविरावत् । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकरः । समुनिर्भूत्वासमचिंतयत्ततएतेव्यजायंतवि
श्वोहिरण्यगर्भोग्निर्यमोवरुणरुद्रेंद्राइति । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानेशानः। वासुदेवोवाइदमग्रआसीन्नब्र
ह्मानचशंकरः । यंयंकामयतेविष्णुस्तंब्रह्माणंचशंकरं । शक्रंसूर्यंयमंस्कंदंकुर्यात्कर्तास्यनकश्चित् । सर्वोत्क
र्षेदेवदेवस्यविष्णोर्महातात्पर्यंनैवचान्यत्रमत्यं । अवांतरंतत्परत्वंतदन्यत्सर्वागमानांपुरुषार्थस्ततोतइतिपैं
गिश्रुतिः । परोमात्रयातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वश्नुवंति । अनंतगुणमाहात्म्योनिर्दोषोभगवान्हरिः।नस
मोवाधिकोवापिविद्यतेतस्यकश्चन । नासीन्नचभविष्योवापरतःस्वतएवचेत्यादिश्रुतेश्च । यस्त्वात्मरतिरेव
स्यादित्यादितुमुक्तविषयं । यस्त्वेवात्मरतोमुक्तःकार्यंतस्यैवनास्तिहि । तस्मात्कुर्वीतकर्माणीत्याहकृष्णोर्जु
नंस्मयन्निति स्कांदे । ज्ञानयोगेनसांख्यानामित्यादितुबाह्यकर्मसंकोचापेक्षया । नहिकश्चित्क्षणमपिजातु ॥६८३॥

तिष्ठत्यकर्मकृत् । शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः। एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच । कर्तव्या
नीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमं । ज्ञानीचकर्माणिसदोदितानिकुर्यादकामःसततंभवेत । नसर्वकर्मणांत्यागः
कस्यचिद्भवतिक्कचित् । त्यागिनोयतयोपिस्युःसंकोचाद्बाह्यकर्मणामित्यादि । उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्त
त्त्वदर्शिनइत्यादिचोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थं । प्रकर्षेणजानंतीतिप्रज्ञाः तद्वादःप्रज्ञावादः । प्राज्ञमतवि
रुद्धवादंवदसि । कथं । गतासून् ॥११॥ बंधुस्नेहाद्धित्वयास्वधर्मनिवृत्तिःक्रियते । तत्रदेहनाशभयात्किंवा
चेतननाशभयात । देहस्यसर्वथाविनाशित्वान्नतत्रभयप्रयोजनं । नचचेतननाशभयात् । तस्याविनाशि
त्वादेव । नत्वेवत्परमचेतनस्यममनाशोस्ति । एवमेवतवान्येषांच । नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेको
बहूनांयोविदधातिकामानित्यादिश्रुतेः । स्वदेहयोगविगमौनामजन्ममृतीपुरा । इष्येतेह्येवजीवस्यमुक्तेर्न
तुहरेःक्कचिदितिस्कांदे । ईश्वरस्यापियुद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्वशंकाप्राप्तौतदपिनिवार्यते।
नत्वेवाहमिति । यद्यप्येषाशंकार्जुनस्यनास्तितथापिप्राप्तलोकोपकारार्थंभगवतानिवार्यते । एकांतेकथय
न्नपिव्यासरूपेणतदेवलोकेप्रकाशयिष्यतिहि ॥१२॥ ममस्वकीयदेहांतरप्राप्तिरपिनास्तीतिदर्शयितुंदेहिनइ

तिविशेषणं । भवदादीनामाभविष्यनीत्यपिशोकोनकर्तव्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् ॥१३॥ तद
दर्शनादिनिमित्तंमोढव्यमित्याह । मात्रास्पर्शाइति । विषयसंबंधाः ॥१४॥ फलमाह । यंहीति । नकेवलम
व्यथामात्रेणामृतत्वंकिंतुपुरुषं । पुरुब्रह्मगुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषःस्मृतइतिप्रवृत्ते । पुरुस्मरणात्पुरुषइत्य
र्थः ॥१५॥ नचयुद्धात्परलोकदुःखमितिशोकः । असत्कर्मणःसकाशाद्भावोनास्तिसत्कर्मणःसकाशादभावो
नास्तीतिनियतत्वात् । सद्भाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेसुखवाचकाः । अभाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेदुःखवाचका
इतिशब्दनिर्णये । सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यतइतिवक्ष्य
माणत्वात् । असन्नेवसभवति असद्ब्रह्मेतिवेदचेदित्यादेश्च । अंतोनिर्णयः । नचाविद्यमानविद्यमानयोरुत्प
त्तिनाशनिषेधकोयंश्लोकः । प्रत्यक्षविरोधात् । सन्निति व्यवह्रीयमाणमेवपदार्थस्वरूपमुत्पत्तेःप्राङ्नाशोत्तरंच
नास्तीतिसर्वलोकोव्यवहरति । नचविपर्ययेकिंचिन्मानं । इदंतुवाक्यमन्यथासिद्धं । आद्यंतयोःसर्वकार्य
ममदेवेतिनिश्चितं । यद्यसन्नविशेषोत्रजायतेकोत्रजायते । व्यक्तावपिममंह्येतदनवस्थान्यथाभवेत् ।एवंना
शेपिबोद्धव्यमतोसन्नेवजायते । तथाप्यभेदानुभवात्कार्यकारणयोःसदा । भेदस्यचाविशेषेणदेहोगात्क्षिति

तामिति । व्यवहारोभवेद्यस्माद्दत्येवानुभवःसदेतिब्रह्मतर्के । नचसदसद्विलक्षणंकिंचिदस्तीत्यत्रकिंचिन्मा
नं । नचासतःख्यात्ययोगात्सतोबाधायोगादुभयविलक्षणंभ्रांतिविषयं । असतःख्यात्ययोगादितिवदतोस
तःख्यातिरभून्नवा । यदिनाभून्नतत्ख्यातिनिराकरणं । यद्यभूत्तथापि।नचासतोसत्त्वेनभ्रांतौसत्त्वेनचख्या
तिर्नास्तीत्यत्रकिंचिन्मानं। असद्व्यवहारलोपप्रसंगाच्च । यदविद्यमानंरूपंतस्यसत्त्वेनप्रतीतेरेवभ्रांतित्वाच्च।
अनिर्वचनीयत्वपक्षेपिसदिदंरजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिंविनानहिभ्रांतित्वं । भ्रांतिसत्त्वांगीकारेप्यभ्रां
तंसदिदंरजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतौहिप्रवर्तते । तस्मादुभयविलक्षणंनकिंचित् । विश्वंसत्यं । यच्चिके
तसत्यमित् । कविर्मनीषीपरिभूःस्वयंभूर्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यइत्यादिश्रुतेश्च ॥१६॥
यद्यपिनित्यत्वंजीवस्याप्यस्ति । तथापिसर्वप्रकारेणाविनाशित्वंविष्णोरेवेतितुशब्दः । अनित्यत्वंदेहहानि
र्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधःप्रोक्तस्तदभावोहरेःसदा । तदन्येषांतुसर्वेषांनाशाःकेचिद्भवंतिहीतिम
हावाराहे । देशतःकालतश्चैवगुणतश्चत्रिधाततिः । सासमस्ताहरेरेवनह्यन्येपूर्णसद्गुणाइतिपरमश्रुतिः ॥१७॥
शरीरिणांतुदेहहान्यादिनाशोविद्यतएव । येनसर्वमिदंततमितितस्यैवलक्षणकथनात् । नजीवानांदेशतो

गुणतश्चपूर्णता । अनिच्छयादेहहान्यादेरेवदुःखावाप्तिःसिद्धा तस्मादनाशिनोप्रमेयस्यविष्णोःपूजार्थंयुध्यस्व । तत्प्रसादाधीनत्वाद्दुःखनिवृत्तेःसुखस्यच । येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः । तेषामहंसमुद्धर्तेत्यादेः । जीवपक्षेनित्यस्योक्ताइत्युक्तत्वादनाशिनइतिपुनरुक्तिःअविनाशि येनसर्वमिदंततमित्युक्तस्यैवानाशिनोप्रमेयस्येतिप्रत्यभिज्ञानाच्च । इमेदेहाइतिविशेषणान्नित्यश्चिदानंदात्मकःस्वरूपभूतोदेहोमुक्तानामपिविद्यतइतिज्ञायते । नवर्तनेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः । नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः । श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः । सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः । प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसांपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनां । भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनां । विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानभइतिहिभागवते । चिदानंदशरीरेणसर्वेमुक्तायथाहरिः । भुंजतेकामतोभोगांस्तदंतर्बहिरेवचेतिपरमश्रुतिः । नचजीवेश्वरैक्यंमुक्तावपि । इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच । योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् । सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिता । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्ते । सर्वेनंदंतियशसागतेनसभासाहेनसख्यासखायः। किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितोभवतिवाजिनाय । ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषु । ब्रह्मात्वोवदतिजानविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः । परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैति । मुक्ताःप्राप्यपरंविष्णुंतद्देहंसंश्रिताअपि । तारतम्येनतिष्ठंतिगुणैरानंदपूर्वकैः । भूपामनुष्यगंधर्वादेवाःपितरएवच । आजानेयाःकर्मदेवास्तत्त्वदेवाःपुरंदरः । शिवोविरिंचइत्येतेक्रमाच्छतगुणोत्तराः । मुक्तावपितदन्येयेभूपाच्छतगुणावराः । नसमोब्रह्मणःकश्चिन्मुक्तावपिकथंचन । ततःसहस्रगुणिताश्रीस्ततःपरमोहरिः। अनंतगुणितत्वेनतत्समःपरमोपिन । अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाबभूवुः। कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधीत्यादिमोक्षानंतरमपिभेदवचनेभ्यः। नचयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत् । यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यति । नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते । अविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्ति । ततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत् । परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति । तत्त्वस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुति

विरोधः । संज्ञानाशोयदिभवेत्किंमुक्त्यानःप्रयोजनं । मोहंमांप्रापयामासभवानत्रेतिचोदितः। याज्ञवल्क्यः
प्रियामाहनाहंमोहंब्रवीमिते । भूतजज्ञानलोपःस्यान्निजंज्ञानंनलुप्यते। नचज्ञेयविनाशःस्यादात्मनाशःकुतः
पुनः । स्वभावतःपराद्विष्णोर्विश्वंभिन्नमपिस्फुटं । अस्वातंत्र्याद्भिन्नमिवस्थितमेवयदेदृशं । तदाप्राणादि
भोगःस्यात्स्वरूपज्ञानशक्तितः। तदात्मानुभवोपिस्यादीश्वरज्ञानमेवच । यदान्यंनविजानातिनात्मानंनेश्व
रंतथा । पुरुषार्थताकुतस्तुस्यात्तदभावायकोयतेत । तस्मात्स्वभावज्ञानेनभिन्नाविष्णुसमीपगाः । भुंजतेस
र्वभोगांश्चमुक्तिरेषानचान्यथा । यन्नपश्येत्परोविष्णुर्द्वितीयत्वेनसस्वतः । तद्द्वितीयंनभवतिप्रादुर्भावात्मकं
वपुः। प्रधानपुरुषादन्यद्यत्तस्माद्भिन्नमीश्वरः। विभक्तत्वेननियतंयस्मात्पश्यतिसर्वदा। पश्यन्नेवयतोविष्णुस्त
दभेदंनपश्यति । चेतनाचेतनस्यास्यनाभेदोस्तिततोमुना । नहिज्ञानविलोपोस्तिसर्वज्ञस्यपरेशितुः। ब्रह्मा
णिजीवाःसर्वेपिपरब्रह्माणिमुक्तिगाः । प्रकृतिःपरमंब्रह्मपरमंसहदच्युतः। नैवमुक्तानप्रकृतिःक्वापितद्विष्णुवै
भवं । प्राप्नुवंत्यपितज्ज्ञानान्निजंब्रह्मत्वमाप्यते । यद्यस्यपरमेशित्वंतदास्याद्दुःखिताकुतः। दुःखीचेत्कुतईश
त्वमनीशोह्येवदुःखभाक्। कुतःसर्वविदोज्ञत्वंक्वभ्रमोप्यज्ञतांविना। तस्मान्नैवेश्वरोजीवस्तत्प्रमादात्तुमुच्यते। ॥६८६॥

अहेयत्वादहंनामाभगवान्हरिरव्ययः। ब्रह्मासौगुणपूर्णत्वादस्म्यसावसनान्मितेः। असनादस्मिनामासौतेज
स्त्वात्त्वमितीरितः। सर्वैःक्रियापदैश्चैवंसर्वैर्द्रव्यपदैरपि । सर्वैर्गुणपदैश्चैववाच्यएकोहरिःस्वयं । युष्मत्पदैःप्रा
तियोग्यात्तद्युतैश्चक्रियापदैः । अस्मत्पदैरांतरत्वात्क्रियार्थैश्चतदन्वयैः। परोक्षत्वात्तत्पदैश्चमुख्यवाच्यःसएव
तु । सर्वान्वेदानधीत्यैवप्रज्ञाधिक्येनहेतुना । श्वेतकेतुरहंकारात्प्रायशोनास्मिमानुषः। देवोवाकेशवांशोवा
नैषाप्रज्ञान्यथाभवेत् । एवंमहत्त्वबुद्ध्यैवदर्पपूर्णोभ्यगात्पितुः। सकाशमकृताचारंतंदृष्ट्वास्तब्धमज्ञवत् । पितो
वाचकुतःपुत्रस्तब्धतात्वामुपागता । प्रायोनारायणंदेवंनैवत्वंपृष्टवानसि। यस्मिञ्ज्ञातेत्वविज्ञातज्ञानादीनां
फलंभवेत् । प्राधान्यात्सदृशत्वाच्चतदधीनमितिस्फुटं । तत्सृष्टंचेतिविज्ञातंफलवद्धिभवेज्जगत् ।स्वातंत्र्येणा
स्यविज्ञानंमिथ्याज्ञानमनर्थकृत् । यथाचैवैकमृत्पिंडज्ञानादेःसदृशत्वतः । मृन्मयंतदकार्यंचज्ञातंमृदितिवै
भवेत्। यथैवमृत्तिकेत्यादिनित्यनामप्रवेदनात् । वाचारब्धमनित्यंतुज्ञातंतन्मूलमित्यपि । एवंकारणभूतो
सौभगवान्पुरुषोत्तमः। प्रधानश्चस्वतंत्रश्चतन्मूलमखिलंजगत् ।तदाधारंविमुक्तौचतदधीनंसदास्थितं । स
सूक्ष्मोव्यापकःपूर्णस्तदीयमखिलंजगत् । तस्मात्तदीयस्त्वमसिनैवसोस्मिकथंचन । यथापक्षीचसूत्रंचनानावृ

क्षरसाअपि। यथानद्यःसमुद्रश्चयथावृक्षपरावपि। यथाधानाःपरश्चैवयथैवलवणोदके।यथापुरुषदेशौचयथा ज्ञज्ञानदावपि। यथास्तेनापहार्यौचतथात्वंचपरस्तथा। भिन्नौस्वभावतोनित्यंनानयोरेकताक्वचित्। एवंभे दोखिलस्यापिस्वतंत्रात्परमेश्वरात्। परतंत्रंस्वतंत्रेणकथमैक्यमवाप्नुयात्। सजीवनामाभगवान्प्राणधारण हेतुतः। उपचारेणजीवाख्यामंसारिणिनिगद्यते। तदधीनमिदंसर्वंनान्याधीनःसईश्वरः। जीवेश्वरभिदाचैव जडेश्वरभिदातथा। जीवभेदोमिथश्चैवजडजीवभिदातथा। जडभेदोमिथश्चेतिप्रपंचोभेदपंचकः।सनित्य एवनोत्पाद्यउत्पाद्यश्चेन्नशेदपि। तस्मादनादिमानेवप्रपंचोभेदपंचकः। विष्णोःप्रज्ञामितंयस्माद्द्वैतंनभ्रांतिक ल्पितं। अद्वैतःपरमार्थोसौभगवान्विष्णुरव्ययः। परमत्वंस्वतंत्रत्वंसर्वशक्तित्वमेवच। सर्वज्ञत्वंपरानंदःसर्वे स्यतदधीनता। इत्यादयोगुणाविष्णोर्नैवान्यस्यकथंचन। अभावःपरमद्वैतेसंत्येवह्यपराणितु। विकल्पोवि निवर्तेतकल्पितोयदिकेनचित्। अद्वैतंज्ञानिनांपक्षेनतस्माद्भिद्यतेक्वचिदित्यादिश्रुतिभ्योर्थांतरस्यैवावगत त्वात्। एकपिंडनामधेयनिशब्दानांवैयर्थ्यंचान्यथा। नचैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंतत्पक्षे। नहिशुक्तिज्ञोरज तज्ञइतिव्यवहारः। नवक्तृत्वोपिभेदएवदृष्टांतोक्तेश्च। तस्मादतत्त्वमसीत्येवोच्यते। ऐतदात्म्यमित्येतदात्म

संबंधि। तत्स्वामिकं। त्वमपितदैतदात्म्यमेवास्मिनमोमीतिवा। तदितिलिंगसाम्यंचात्र। अविद्यमानमे वेश्वरंसृष्ट्यादिकंचाप्राप्तमेवात्मनोभिन्नत्वेनप्रापयित्वातन्निषेधकथंश्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वंनस्यात्। अनुवादोपि यदिदंवदंतितन्नयुज्यतइत्यादिवाक्यंपरिहारविशेषयुक्तिंचविनानदृष्टः। अतिप्रसंगश्चान्यथा। अभेदानुवा देनभेदोपदेशःकिमितिनस्यात्। सर्वशास्त्रांतेभेदोक्तेश्चैतदेवयुक्तं। नामंवत्सरवामिनेप्रब्रूयात्नाप्रवक्तइत्या चार्याआचार्याः। अहंविश्वंभुवनमभ्यभवां। अनंतस्वर्गेलोकेज्येयेप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठति ब्रह्मविदोविदुः। नमोविष्णवमहतेकरोमि। पश्यंत्यात्मन्यवस्थितमित्यादि। नचेश्वरस्तद्भेदोवाप्रत्यक्षादिसिद्धः। तत्पक्षेत्वै क्यादरपिमिथ्यात्वात्स्वरूपस्यचसिद्धत्वाद्यर्थैवश्रुतिः। लक्षितस्वरूपस्यापिनस्वरूपाद्विशेषः। निर्विशेषत्वो क्तेः। मिथ्याविशेषोक्तौचाप्रामाण्यंश्रुतेः। मिथ्यात्वंचमिथ्यैवतेषां। अतःसत्यत्वंसत्यंस्यात्। उपाधिकृत भेदेप्युपाधेर्मिथ्यात्वेत्वप्राप्तमेवोपाधिभेदंप्रापयित्वापुनर्निषिध्यतइतिसएवदोषः। सत्योपाधिपक्षेपिहस्तपा दाद्युपाधिभेदेपिभोक्तुरेकत्वदृष्टेरेकेनैवेश्वरेणसर्वोपाधिगतंसुखदुःखंभुज्येतेत्येवमादयोदोषाःसमाएव। अचे तनानामनुभवाभावान्नतत्साम्यं। अतोजीवेश्वरयोर्भेदएवेतिसिद्धं॥१८॥यएनंजीवंवेत्तिहंतारंस्वातंत्र्येण।

अन्यथामयाहतांस्त्वंजहीत्यादिविरोधः। चेतनंप्रतियएनमितिपरमात्मनोपिसमं॥१९॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वे मंत्रवर्णोप्यस्तीत्याह । नजायतेम्रियतइति। अयंनापरमपुरुषोभूत्वाविद्यमानएवदेहसंबंधरूपेणापिभविता न । मरणंतुदेहवियोगइतिप्रसिद्धमेव। नहिघटादीनांमरणव्यवहारः। स्वरूपानाशःकैमुत्येनैवसिद्धः। अयं जीवोप्यजोनित्यश्च । अन्यथापुनरुक्तेः। शाश्वतश्च । नकदाचिदस्वातंत्र्यादिकंजीवस्वरूपंजहाति। अल्प शक्तिरसार्वज्ञ्यंपारतंत्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वंजीवत्वमीशत्वंतद्विपर्ययः। स्वाभाविकंतयोरेतन्नान्यथास्या त्कथंचन। वदंतिशाश्वतावेतावतएवमहाजनाइतिमहाविष्णुपुराणे। पुराण्यणतिगच्छतीतिपुराणः॥२०॥ अविनाशिनंशरीरापायादिवर्जितं । नित्यंस्वरूपतः। एनंपरमेश्वरं । कर्तृत्वंतुस्वतंत्रत्वंतदेकस्यहरेर्भवेत् । तच्चाव्ययंतस्यजानन्कथंकर्तास्वयंभवेदितिपरमश्रुतिः। अन्यथाअविनाशिनंनित्यमितिपुनरुक्तिः॥२१॥ जीवस्यापिशरीरसंयोगवियोगावेवजनिमृतीयतस्ततोनदुःखकारणमित्याह । वासांसीति॥२२॥कारणतो पिनेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह । नैनंछिंदंतीति॥२३॥अच्छेद्यत्वादिकंजीवस्यापितत्सममित्याह । अच्छेद्यो यमिति । नित्यंसर्वगतेस्थितः अणुश्चायमितिसर्वगतस्थाणुः । सर्वगतोविष्णुस्तदधीनत्वादिकंतत्स्थत्वं । ॥६८॥

हेतुतोपितत्स्थत्वान्नचलतीत्यचलः। नादेनशब्देनसहवर्ततइतिसनादनएवसनातनः। नित्यंसर्वगतेविष्णा वणुर्जीवोव्यवस्थितः। नचास्यतदधीनत्वंहेतुतोपिविचाल्यते । निषेधविधिपात्रत्वात्सनातनइतिस्मृतइति महाविष्णुपुराणे। अच्छेद्योयमित्यादिपुनरुक्तिश्चान्यथा । यस्मिन्नयंस्थितःसोव्यक्ताचिंत्यादिरूपः। एवं ज्ञातःपरमेश्वरःसर्वदुःखनाशंकरोतीतिनानुशोचितुमर्हसि । तेषामहंसमुद्धर्तेत्यादेः । नत्वेवाहंजातुनासंन त्वमित्युभयोरपिप्रस्तुतत्वात। देहिनः शरीरिणः। देहीतिविशेषितत्वाच्चजीवस्यतत्रतत्र। अविनाशितु। ये नसर्वमिदंततं । अनाशिनोप्रमेयस्य । नम्रियतेभूत्वाभविताना । अविनाशिनं । अव्ययं । अव्यक्तोयम चिंत्योयमविकार्योयमित्यादिपरमात्मनश्च । नहिजीवेनततंसर्वं । नचमुख्यतोप्रमेयोसौ । नचनम्रियते । नचाविनाशिनंनित्यमितिनित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वंतस्य । नचाव्यक्तत्वमविकार्यत्वंचमुख्यं। नचभूत्वा भविताचानेतिदेहस्याप्यनुत्पत्तिः। परमात्मनस्तुदेहवियोगादिकमपिनास्तीत्यविनाशित्वित्यादिविशेषणं । यस्मादेवंभूतस्तस्मात्सएवस्वतंत्रः। तदधीनमन्यत्सर्वं।अतःसएवसर्वपुरुषार्थदः।अतस्तत्पूजासत्कर्मैव। अत स्तदर्थंयुध्यस्व । अन्येषांत्वंतवंतएवदेहाः। प्राकृतदेहिनश्च । अतोस्वतंत्रत्वान्नहंतुंतेषांसामर्थ्यं। नित्यत्वा

न्नहन्यतंच । तस्माद्धंताहतइतिमन्यमानौनविजानीतः । यस्मादयमेवपरमेश्वरःशरीरवियोगरूपेणापिन म्रियतेतत्संयोगरूपेणापिनजायतेजीववत्कदापि । अतःसएवस्वतंत्रत्वात्सर्वस्यहंता । जीवस्तुतेनशरीरेह न्यमानस्वयंनहन्यतइत्येतावत् । अतएवमविनाशित्वादेःस्वातंत्र्यात् । सर्वकर्तारंपरमात्मानंयोवेदसकथं घातयतिहंतिवा । वासमोजरावत्स्वशरीरजरादावस्वातंत्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातंत्र्यंज्ञातव्यंजीवस्य । ईश्वर स्यतुदेहस्यापिच्छेदादेरभावात्स्वातंत्र्यं । नैनंछिंदंतीतिच्छेदनाद्यभावःसाक्षादेवदर्शयितुंशक्यतेस्वदेहस्ये तिवर्तमानापदेशः । छेदनादिकंत्वीश्वरेमोहायसृपैवदर्शयति ॥२४॥ सर्वगतश्चेत्परमात्माकिमितितथानदृ श्यतइत्यतोवक्ति । अव्यक्तोयमिति । कथमेतद्युज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । नचसाशक्तिःकदाचिदन्यथा भवति । अविकार्यत्वात् । यानियान्यस्यरूपाणितानिसर्वाण्यप्येवंभूतानीतिदर्शयितुमेनमयमित्यादिपृथ ग्वचनं । जीवेतुसर्वजीवेष्वनुगमार्थं । सर्वंचैतच्छ्रुतिसिद्धं । सदेहःसुखगंधश्चज्ञानभाःसत्पराक्रमः । ज्ञान ज्ञानःसुखसुखःसविष्णुःपरमाक्षरइतिपैंगिश्रुतिः । अदेहोदेहवांश्चैकःप्रोच्यतेपरमेश्वरः । अप्राकृतशरीरत्वा ददेहइतिकथ्यते । शिरश्चरणबाह्वादिविग्रहोयंस्वयंहरिः । स्वस्मान्नान्योविग्रहोस्यततश्चादेहउच्यते । स्वयं

स्वरूपवान्यस्माद्देहवांश्चोच्यतेततः । शिरश्चरणबाह्वादिःसुखज्ञानादिरूपकः । सचविष्णोर्नचान्योस्तिय स्मात्सोचिंत्यशक्तिमान् । देहयोगवियोगादिस्तेनोनास्यकथंचन । गुणरूपोपिभगवान्गुणभुक्सदाश्रुतः । अहमित्यात्मभोगोयत्सर्वेषामनुभूयते । अभिन्नेपिविशेषोयंसदानुभवगोचरः । विशेषोपिह्निनान्योतःसचस्व स्यापियुज्यते । नानवस्थाततःक्वापिपरमैश्वर्यतोहरेः । युक्तायुक्तत्वमपिह्नियदधीनंसदेष्यते । प्रमाणावग तेतत्रकुतएवह्ययुक्तताइत्यादिपरमश्रुतिः । गुणाःश्रुताःसुविरुद्धाश्चदेवेसंत्यश्रुताअपिनैवात्रशंका । चिंत्याअ अचिंत्याश्चतथैवदोषाःश्रुताश्चनात्रंहितथाप्रतीताइत्यादिचर्ग्वेदसौपर्णशाखायां । एकमेवाद्वितीयंनेहना नास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृ थक्पश्यंस्तानेवानुविधावति । मत्स्यकूर्मादिरूपाणांगुणानांकर्मणामपि । तथैवावयवानांचभेदंपश्यतियः क्वचित् । भेदाभेदौचयःपश्येत्सयातितमएवतु । पश्यदभेदमेवैषांबुभूषुःपुरुषस्ततः । अभेदेपिविशेषोस्तिव्य वहारस्ततोभवेत् । विशेषिणांविशेषस्यतथाभेदविशेषयोः । विशेषस्तुसएवायंनानवस्थाततःक्वचित् । प्रादु र्भावादिरूपेषुमूलरूपेषुसर्वशः । नविशेषोस्तिसामर्थ्येगुणेष्वपिकदाचन । मत्स्यकूर्मवराहाश्चनृसिंहवटुभा

गवाः। राघवःकृष्णबुद्धौचकल्किव्यासैतरेयकाः। दत्तोधन्वंतरिर्यज्ञःकपिलोहंसतापसौ। शिंशुमारोहयास्य श्चहरिःकृष्णश्चधर्मजः। नारायणस्तथेत्याद्याःसाक्षान्नारायणःस्वयं। ब्रह्मरुद्रौशेषविपौशक्राद्यानारदस्तथा। सनत्कुमारःकामभवोप्यनिरुद्धोविनायकः। सुदर्शनाद्यायुधानिपृथ्वाद्याश्चक्रवर्तिनः। इत्याद्याविष्णुनावि ष्टाभिन्नाःसंसारिणोहरेः। तेष्वेवलक्ष्मणाद्येषुत्रिष्वेवंचबलादिषु। नरार्जुनादिषुतथापुनरावेशउच्यते। स्वल्प स्तुपुनरावेशोधर्मपुत्रादिषुप्रभोः। एतज्जानातियस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिकाहरेः। संकरज्ञानिनस्तत्रपातस्तम सिचध्रुवमित्यादिमहावराहे॥२५॥ तिष्ठतुतावदयंविस्तारः। यावन्मोक्षंजीवस्यजन्ममरणेस्वयमेवमन्यसेन तुनियमेन। तथापितावन्मात्रेणापिज्ञानेनशोचितुंनार्हसि। नित्यंसनातनंप्रोक्तंनित्यंनियतमेवचेतिशब्द निर्णये। अत्रतुनियतं। जातस्यहिध्रुवइतिप्रकाशनात्॥२६॥ तस्मान्नात्राश्चर्यबुद्धिःकर्तव्या॥२७॥२८॥ किंतर्ह्याश्चर्योभगवानेवेत्याह। आश्चर्यवदिति। आश्चर्यमेवमंतमेनमाश्चर्यवत्पश्यतिनपुनरनाश्चर्यं। गग नंगगनाकारंसागरःसागरोपमइत्यादिवत्। आश्चर्योभगवान्विष्णुर्यस्मान्नैतादृशःक्वचित्। तस्मात्तद्गोचरं ज्ञानंतद्गोचरवदेवत्विति ब्रह्मतर्के। अनाश्चर्यवदप्यसुरादयःपश्यंतीतिकश्चिदितिविशेषणं॥२९॥देहीकुतोव

ध्यःयस्मादयमीश्वरःसर्वस्यजीवस्यसूक्ष्मेस्थूलेचदेहेरक्षकत्वेनावस्थितः अतएवावध्यः। नस्वसामर्थ्यंकस्या पि। द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच। यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षयेतिहिभागवते। तत्रतत्रस्थि तोविष्णुर्नित्यंरक्षतिनित्यदा। अनित्यदेवानित्यंचनित्यानित्येततस्ततः। भावाभावनियंताहितदेकःपुरुषो त्तमइतिपाद्मे॥३०॥जित्वास्वर्गंमहींच। ययुध्यंतप्रधनेपुशूरामइतिश्रुतेः॥३७॥ सम्यक्ख्यातिर्ज्ञानंसांख्यं। युज्यतेनेनेतियोगस्तदुपायः। सम्यक्तत्त्वदृशिःसांख्यंयोगस्तत्साधनंस्मृतमितिशब्दनिर्णये। ब्रह्मतर्कस्तर्क शास्त्रंविष्णुनायत्समीरितं। अक्षपादकणादौचसांख्ययोगौचहेतुकाः। बौद्धपाशुपताद्यास्तुपाषंडाइतिकी र्तिताः। मीमांसात्रिविधाप्रोक्ताब्राह्मीदैवीचकार्मिकी। ब्रह्मतर्कंचमीमांसामेवतज्ज्ञानसिद्धये। वैदिकज्ञानवै रूप्यान्नान्यत्सेवेतपंडितइत्यन्यसांख्ययोगयोर्निषिद्धत्वान्नारदीये। सांख्यस्यनिरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेश्वरस्य। सांख्यैर्योगैश्चविहितहिंसायाअप्यनर्थहेतुत्वांगीकारात्। अत्रतुयुद्धविधानाच्चमोक्षार्थत्वेनैवकर्मबंधंप्रहास्य सीति। परमसांख्ययोगयोश्चोक्तार्थत्वेनैवनविरोधः॥३९॥प्रारंभमात्रमिच्छावाविष्णुधर्मेननिष्फला। नचा न्यधर्माकरणाद्दोषवान्विष्णुधर्मकृदित्याग्नेये। स्वोचितेनैवधर्मेणविष्णुपूजास्मृतेकचित्। नाप्रवृत्तिःप्रवृत्ति

वांयत्रधर्मःसवैष्णवः । एनंधर्मंचदेवाद्यावर्तंतेसात्त्विकाजनाः। एषकार्तयुगोधर्मःपांचरात्रश्चवैदिकः। तत्प्री त्यर्थंविनान्यस्मैनोदद्बिंदुंनतंडुलं । दद्यान्निराशीश्चसदाभवेद्भक्तश्चकेशवे । नैतत्समेधिकेवापिकुर्याच्छंका मपिकंचित । जानीयात्तदधीनंचसर्वंतत्तत्त्वविन्सदा । यथाक्रमंतुदेवानांतारतम्यविदेवच । एषभागवतो मुख्यस्त्रेतादिषुविशेषतः। एषधर्मोतिफलदोविशेषेणपुनःकलौ । एवंभागवतोयस्तुसएवहिविमुच्यते । त्रैवि द्यस्त्वपरोधर्मोनानादैवतपूजनं । तत्रापिविष्णुर्ज्ञातव्यःसर्वेभ्योभ्यधिकोगुणैः । समर्पयतियज्ञाद्यंसततस्त्वेव विष्णवे । त्रैविद्यधर्मापुरुषःस्वर्गंभुक्त्वानिवर्तते । पुनःकुर्यात्पुनःस्वर्गंयातियावद्धरेर्वशे । सर्वान्देवान्प्रवि ज्ञायतत्कर्मैवसदाभवेत् । सम्यक्तत्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि । स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैवरागादेश्चापरिक्षयात्। सदाविष्णोरस्मरणात्त्रैविद्योनाप्नुयात्परं । क्रमेणमुच्यतेविष्णोकर्माण्यंतेसमर्पयन् । यदिसर्वाणिनियमाज्ज न्मभिर्बहुभिःशुभैः। परंविष्णुंनयोवेत्तिकुर्वाणोपित्रयीक्रियाः। नासौत्रैविद्यइत्युक्तोवेदवादीसउच्यते । वादो विवादःसंप्रोक्तोवादोवचनमेवच । वेदोक्तेविष्णुमाहात्म्येविवादात्पठनादपि । अथवानिरर्थकात्पाठाद्वेदवा दीसउच्यते । वेदवादरतोनस्यान्नपाषंडीनहैतुकी । तेभ्योयातितमोघोरंसंधंयस्मान्नतोत्थितिः । अनारंभ

मनंतंचनित्यदुःखंसुखोज्झितं।वक्रंयद्वेदगदितंयत्रयांत्यसुरादयः। बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेकाविष्णुपरायणा। बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोव्यवसायिनामितिब्रह्मवैवर्ते ॥४०॥४१॥ अव्यवसायबुद्धिःकेषां । यांवाचमविप श्चितःप्रवदंति । तयापहृतचेतसां । बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेनसमाधानेनवर्तते । यथावस्तुतथाज्ञानंतत्साम्या त्समसीरितं । विषमंत्वन्यथाज्ञानंसमाधानंसमस्थितिः । नतद्भवत्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसां । स्वर्गादिपु ष्पवाद्यैववचनंयदचेतसां । नमन्यंतेफलंमोक्षंविष्णुसामीप्यरूपकं । फलदंचनमन्यंतेतंविष्णुंजगतःपतिं। भोगैश्वर्यानुगत्यर्थंक्रियाबाहुल्यसंततां । बहुसंसारफलदामंतेतमसिपातिनीं । यांवदंतिदुरात्मानोवेदवा क्यविवादिनः। तयासंमोहितधियांकथंतत्त्वज्ञताभवेदितिच । इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंते प्रमूढाः । नाकस्यपृष्ठेसुकृतेतेनुभूत्वाइमंलोकंहीनतरंवाविशंतीतिचाथर्वणीयश्रुतिः। वेदवादरतोनस्यान्नपा षंडीनहैतुकीतिहिभागवते । येनजानंतितंविष्णुंयाथातथ्येनसंशयात् । जिज्ञासवश्चनितरांश्रद्धावंतःसुसा धवः । निर्णेतॄणामभावेनकेवलंज्ञानवर्जिताः। तेयाज्ञिकाःस्वर्गभोगक्षयेयांतिमनुष्यतां । यैर्निश्चितंपरत्वं तुविष्णोःप्रायोनयातनां । ब्रह्महत्यादिभिरपियांत्याधिक्येचिरंनतु । विशेषएवतेषांतुतदन्येषांविपर्ययः । ये

तुभागवताचार्यैःसम्यग्यज्ञादिकुर्वते । बहिर्मुखाभगवतोनिवृत्ताश्चविकर्मणः। दक्षिणातर्पितानांतुह्याचार्याणांतुतेजसा । यांतिस्वर्गंततःक्षिप्रंतमोंधंप्राप्नुवंतिच । तदन्येनैवचस्वर्गंयांतिविष्णुबहिर्मुखाइतिनारदीये ॥४२॥४४॥त्रैगुण्याख्यंविषयंयापयंतिअपगमयंतीतित्रैगुण्यविषयाः । आश्रित्यवेदांस्तुपुमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः। निस्त्रैगुण्योभवेन्नित्यंवासुदेवैकसंश्रयइतिच । सत्त्वंसाधुगुणाद्विष्णुरात्मासंततिहेतुतइतिच । संततविष्णुस्मरणंनित्यसत्त्वस्थत्वं । परमात्मासमस्वामीतिज्ञानमात्मवत्त्वं । तेनैक्यज्ञानंनिवारयति । विरुद्धयोगक्षेमेच्छावर्जितः । अन्यथोत्थानादरप्ययोगात ॥४५॥ उद्रेकात्पातृराहित्यादनत्वाच्चाखिलस्यच । प्रलयेप्युदपानोसौभगवान्हरिरीश्वरः। प्रकृतिर्बुदरूपेणसर्वमावृत्यतिष्ठति । प्रलयेऽतोलयंप्राहुःसर्वतःसंप्लुतोदकमिति च । यावत्प्रयोजनंविष्णोःसकाशात्साधकस्यच । धर्ममोक्षादिकंतावत्सर्ववेदविदोभवेत्। वेदार्थनिर्णयोयस्माद्विष्णोर्ज्ञानंप्रकीर्तितं । ज्ञानात्प्रसन्नश्चहरिर्यतोखिलफलप्रदइतिच । सर्वतःसंप्लुतोदकेप्युद्रिक्तःपालकवर्जितः । कालाद्यनश्वयोविष्णुस्तस्माद्यावत्फलंतावत्सर्ववेदेषुविशेषज्ञस्यैवभवतीत्यर्थः। सर्वेहिविष्णोरन्ये प्रलयकालेनोद्रिक्ताः। येचोद्रिक्तामुक्तास्तेचतेपिनपालकवर्जिताः। विष्णुपाल्यत्वात् । नचमुक्ताःकाला

दिचेष्टकाः। नचोद्रिक्तत्वंतेषांतद्वत् । अतउदपानोविष्णुरेव । प्रलयेविशेषतोपि । आनीदवातंस्वधयातदेकंतस्माद्धान्यन्नपरःकिंचनास । तमआसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतंसलिलंसर्वमाइदं । आपोवाइदमग्रेसलिलआसीत्सलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः॥४६॥कर्माधिकारिणएवत्वदादयोजीवाः। फलंतुमदायत्तमितिभावः। माकर्मफलहेतुर्भूः नेश्वरोहमितिभावंकुरु । एषउएवशुभाशुभैःकर्मफलैरेनंसंयोजयतिनस्वयंसंयुक्तोभवतियदेनंकर्मफलैःसंयोजयतिनस्वयंसंयुक्तोभवतितस्मादन्यएवासौभगवान्वेदितव्यइतिपैंगिश्रुतिः॥४७॥संगंफलस्नेहं॥४८॥बुद्धौजातायामपिविष्णुमेवशरणमन्विच्छ । अज्ञानांज्ञानिनांचैवमुक्तानांशरणंहरिः। तंयेस्वैक्येनमन्यंतेसर्वभिन्नंगुणाच्छ्रयात्। कृपणास्तेतमस्यंधेनिपतंतिनसंशयः। नतेषामुत्थितिःक्वापिनित्यातिशयदुःखिनां । गुणभेदविदांविष्णोर्भेदाभेदविदामपि । देहकर्मादिषुतथाप्रादुर्भावादिकेपिवा । स्वोद्रिक्तानांतदीयानांनिंदांकुर्वंतियेपिच । सर्वेषामपिचैतेषांगतिरेषानसंशयइतिनारदीये ॥४९॥ यथावद्विष्णुंज्ञात्वातदर्थत्वेनकर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेवयोगः। भगवज्ज्ञानमेवबुद्धिः॥५०॥५१॥ निर्वेदंनितरांलाभं । बुद्धिमोहोयदानस्यादन्यथाज्ञानलक्षणः । श्रोतव्यश्रुतसाफल्यंतदाप्राप्नोतिमानवः। श्रुति

मार्गंप्रपन्नातुनदर्थज्ञाननिश्चला । समाधानेनतुपुनरापरोक्ष्याच्चनिश्चला । विष्णोप्राप्स्यतितद्योगंमुक्तोभू
त्वातदश्रुतइतिच । श्रुतोविशेषेणप्रतिपन्ना ॥५२॥५३॥ काभाषा । कथंभाष्यते । कैर्गुणैः । समाधिस्थस्य
विषमबुद्धिवर्जितस्य॥५४॥सर्वकामनिवृत्तिस्तुजाननोनकथंचन । अनिषिद्धकामितैवातोह्यकामित्वमिती
र्यते । अपरोक्षदृशोपिस्याद्यदानास्यपरोक्षदृक् । कश्चिद्विरुद्धकामोपिपियथायुध्यद्द्रोहरिं । अतोनभिभ
वोयावद्दृशस्तावन्निगद्यते । स्थितप्रज्ञस्तथाप्यस्यकादाचित्कस्यपियादृशिः । नियमेनैवमोक्षायभवेद्योग्याभवे
द्यदि । अयोग्याभक्तिजानाचेत्क्रमान्मुक्त्यैभवत्तथैतिच । आत्मनिविष्णौआत्मनाविष्णुना । तत्प्रसादादे
वतुष्टः ॥५५॥रसोरागः॥५९॥संमोहान्मिथ्याज्ञानात् । ज्ञानमप्यन्यथास्मर्यते । वाक्यार्थानामन्यथास्मर
णान्निर्णीतंज्ञानमपिनश्यति॥६२॥६३॥शांतिर्भगवन्निष्ठा । शमोमन्निष्ठतेतिहिभागवते ॥६४–६६॥ देवेभ्यो
न्येयदाब्रह्मपश्यंत्यन्यन्नदृश्यते । निशायामिवसुप्यत्तंयथान्यैर्ब्रह्मनेयते । आश्चर्यवस्तुदृग्यद्वद्ध्यक्तमन्यन्नप
श्यति । एकाग्र्याद्वासुखोद्रेकाद्देवाःसर्वंवदेवच । प्रायशःसर्वंवेत्तारस्तत्रापिह्युत्तरोत्तरमितिब्रह्मतर्के ॥६९॥ ॥६९३॥
भुंजानोपिहियःकामान्मर्यादांनतरेत्कचित । ससुद्रवद्धर्मसर्यानामोकामीसउच्यते। केनिकुत्सितत्वाचीस्या

त्कुत्सितंमानमेवतु । कामोमोक्षविरोधीस्यान्नसर्वेच्छाविरोधिनीतिच । नचसर्वेच्छाभावेजीवनंभवति ।
शांतिर्मोक्षायतोह्यत्रविष्णुनिष्ठाभवद्भवतिच॥७०॥निषिद्धस्पृहाभावमात्रेणसर्वविषयान्विहाय । अस्वरूपे
स्वरूपत्वमतिरवह्यहंकृतिः । त्याज्यासर्वत्रममताज्ञात्वासर्वंहरेर्वशइतिच॥७१॥ब्राह्मीब्रह्मविषया । ज्ञानिना
मप्यंतकालेन्यमनसांप्रारब्धकर्मभावाज्जन्मांतरं । प्रारब्धकर्मनाशकालेनियमेनभगवत्स्मृतिर्भवति । ततो
मोक्षश्च । यंयंवापिस्मरन्भावंमितिहियक्ष्यति । वाणंशरीरं । अभावाज्जडदेहस्यविष्णुर्निर्वाणउच्यते । भि
न्नदेहाभावतोवासमहस्त्रशिराअपीतिच ॥७२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगव
द्गीतातात्पर्यनिर्णयेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिः ॐ । ज्ञानंयोगश्चोक्तो । तत्रकर्मयोगंविशेषतःप्रपंचयत्यनेनाध्यायेन । दूरेणह्यवरंकर्मेतिप्रश्नबीजं।ज्ञा
नप्रचुरोयोगोज्ञानयोगः। कर्मप्रचुरोन्यः। सांख्याज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्चयतयस्तथा । मुख्यसांख्यास्तत्रदेवा
ज्ञानमेषांमहद्यतः। बहुकर्मकृतोप्येतेततोपिबहुवेदनात् । मुख्यसांख्याइतिज्ञेयास्तदन्येकर्मयोगिनः। ज्ञानि
नोप्यतिबाहुल्यात्कर्मणःकर्मयोगिनः । नोभयंतद्विनाकश्चित्पुमान्हिपुरुषार्थभाक् । नहिकश्चित्क्षणमपिजा

तुतिष्ठत्यकर्मकृत् । नचज्ञानंविनाकर्मपुरुषार्थकरंभवेदितिब्रह्मवैवर्ते । निष्ठापर्यवसितिर्मुक्तिः । ज्ञानिनोमोक्ष नियमस्तथापिशुभकर्मणा । आनंदवृद्धिरन्येनह्रासोज्ञानंतुकर्मणेतिपरमश्रुतेर्नकर्मणानप्रजयाधनेनेत्यादि विरोधोन । अन्यथानकर्मणामनारंभादित्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च । ममलंचनहिकश्चिदित्यादेः । नान्यःपंथाइत्यपिज्ञानमृतेनमोक्षइत्येवाह ॥३॥४॥ कर्तृत्वंद्विविधंप्रोक्तंविकारश्चस्वतंत्रता । विकारःप्रकृते रेवविष्णोरेवस्वतंत्रतेतिपैंगिश्रुतेःकार्यतेह्यवशइत्यत्रावशोविष्णुवशः । अःइतिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥५॥कर्मणा वध्यतेजंतुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह । यज्ञार्थादिति।ज्ञोनामभगवान्विष्णुस्तंयात्युद्देशएषयः। सयज्ञइतिसंप्रोक्तोविहितकर्मणिस्थितइतिवर्कश्रुतिः॥९॥जननात्परमस्यादेःपर्जन्योमेघसंततिः। सयज्ञात्क र्मणःसोपिसमस्तंकर्मकेशवात् । सनित्योप्यक्षरतनिरूपाद्वाक्याद्विगम्यते । वाक्यमुच्चार्यतेभूतैस्तान्यन्नात्त च्चमेघतः । तस्मात्सर्वगतोविष्णुर्नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितः। एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः। सपापोविश्वहंतृत्वा न्नरकंमज्जतिध्रुवं । वाचिकोमानसोयज्ञोन्यामिनांतुविशेषतः । वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञःकत्वादिर्गृहिणोखिलः । ॥६९४॥ शुश्रूषाद्यात्मकोयज्ञोविहितोब्रह्मचारिणः । विद्याभयादिदानंचसर्वेषामपिसंमतं । गृहिणोवित्तदानंतुवनस्थ

स्यान्नपूर्वकं । सर्वैःकार्यंतपोघोरमितिसर्वेत्रिकर्मिणइतिनारदीये । ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यासेतस्मात्सर्वग तंब्रह्मेतिप्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाप्रवेशश्च॥१४–१६॥ तृप्तिसंतोषशब्दयोःपर्यायत्वेपिपरमात्मनातृप्तःपरमात्म नितृप्तइतिविशेषः।विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तोविष्णुप्रसादतः । विष्णावेवातितृप्तश्चमुक्तोसौविध्यगोचरइत्या ग्नेये । रतिरानंदउद्दिष्टस्तृप्तिस्तुकृतकृत्यता । प्रीतिस्तुद्विविधःस्नेहःकर्मजोनिजएवचेतिशब्दनिर्णये । संतो षस्तृप्तिरापूर्तिःप्रीतिःपर्यायवाचकाइत्यभिधानं॥१७॥यस्मादमुक्तस्यकार्यमस्त्येवतस्मादसक्तः।असक्तआच रन्नेवयस्मात्परमाप्नोति । मुक्तस्यैवकार्यंनास्तीत्येवकारार्थोपियस्त्वितितुशब्देनावगतः। तस्मात्कर्मसमाचरे त्युपसंहारविरोधश्चान्यथा। ब्रह्मनिष्ठाब्रह्मरताब्रह्मज्ञानसुतर्पिताः। पांडवानांचमुक्तानामंतरंकिंचिदेवहीति भविष्यत्पर्ववचनाच्चनार्जुनस्यामुख्याधिकारिता । आत्मरतिरेवस्यादित्येवशब्देनमुक्तानामेभ्योविशेषोद र्शितः।एषांकदाचिद्दुःखाभासस्यापिभावात्॥१९॥सहैवकर्मणासिद्धिमास्थिताजनकादयः।ज्ञाननिष्ठाअपित तःकार्यंवर्णाश्रमोचितमितिच । अज्ञानांज्ञानदंकर्मज्ञानिनांलोकसंग्रहात् । अद्धैवतुष्टिदंमह्यंसामुक्तानंदपू र्तिदा॥२०॥ममैवकेवलंनास्तिकेनाप्यर्थस्तथाप्यहं । कर्मकुलोकरक्षायैतस्मात्कुर्वीतमत्परइतिकृष्णसंहिता

यां।रक्षयावाथमृत्युर्वावामंहत्यादेर्नतुक्कचित् । अर्थो।विष्णोस्तथाप्येषस्वभावात्सर्वकर्मकृत् । मत्तोनृत्तादिकंय
द्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः। परमानंदरूपत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैवत्वितिवर्कश्रुतिः ॥२२॥ नाहंकर्ताहरिःकर्तातत्पू
जाकर्मचाखिलं । तथापिमत्कृतापूजातत्प्रमादेननान्यथा । तद्भक्तिस्तत्फलंमह्यंतत्प्रसादःपुनःपुनः । कर्म
न्यासोहरावेवंविष्णोस्तृप्तिकरःसदा । यस्मात्स्वतंत्रकर्तृत्वंविष्णोरेवनचान्यगं । तदधीनंस्वतंत्रत्वंस्वावरापे
क्षयैवतु । जीवस्यविकृतिर्नामकर्तृत्वंजडसंश्रयं । पुमान्दोग्धाचगौर्दोग्ध्रीस्तनोदोग्धेतिवत्क्रमादितिब्रह्म
तर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनांकर्तृत्वमकर्तृत्वंचविभागेनज्ञातव्यंसर्वत्र । क्वचित्स्वभावःप्रकृतिःक्वचिच्च
त्रिगुणात्मिका । क्वचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्रकृतिर्हरिरितिशब्दनिर्णये । स्वभावतस्त्रिधाजीवाउत्तमाधमम
ध्यमाः। उत्तमास्तत्रदेवाद्यामर्त्यमध्यास्तुमध्यमाः। अधमाअसुराद्याश्चनैषामस्त्यन्यथाभवः। शरीरमात्रान्य
थात्वेस्वजातिंपुनरेष्यति । उत्तमामुक्तियोग्यास्तुसृतियोग्यास्तुमध्यमाः। अपरेंधतमोयोग्याःप्राप्तिःसाधन
पूर्तितः।पूर्त्यभावेनसर्वेषामनादिःसंसृतिःस्मृता । नैवपूर्तिश्चसर्वेषांनित्यकालहरीच्छया । अतोनुवर्ततेनि ॥६९५॥
त्यंसंसारोयमनादिमान् । अतोधमानाजीवानांमिथ्याज्ञानादयोखिलाः।स्वाभाविकागुणाज्ञेयामध्यमर्त्येषु

मिश्रिताः। तत्वज्ञानंविष्णुभक्तिरित्याद्यादेवतादिषु । कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वैस्तैःप्राकृतैर्गुणैः। स्वाभाविकगु
णानेतान्हेतुंकृत्वैवविष्णुना । कर्मसुक्रियमाणेषुकर्ताहमितिमूढधीः । मन्यतेतत्वविद्विष्णोर्गुणाइच्छादय
स्तुये । स्वाभाविकेषुजीवस्यकामाद्येषुसदैवतु । प्रेरकत्वेनवर्ततेस्वातंत्र्यंममनक्कचित् । इतिमत्वानसक्तःस्या
त्प्रीतोस्यभवतिप्रभुः । स्वभावगुणसंमूढाज्ञानादिगुणवत्तरं । स्वातंत्र्येणैवकर्तारंचात्मानंप्रतिजानते । तान्गु
णान्कर्मतच्चैवविष्ण्वधीनंनतेविदुः।तेष्वयोग्येषुतत्वज्ञस्तत्वंनातिप्रकाशयेत् । वदेद्विवादरूपेणनोपदेशात्म
नाक्कचित् । सभारूपेणवाब्रूयात्पृष्टऽव्यक्तिकृद्देववा । बुद्ध्वाप्यसौयतोनित्यंस्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावंया
तिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यतीत्यादिप्रकाशसंहितायां ॥२७॥३५॥ परमेश्वराद्देवेभ्यश्चार्वाक्तनप्रेरकंपृच्छ
ति । अथकेनेति॥३६॥अखिलप्रेरकोविष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवांतराः । असुराअशुभेष्वेवकामादेरभिमानिनः ।
तत्रकामःकालनेमिःसर्वंधूममलोल्बवत् । शुभमध्याधमजनंक्रमादावृत्यतिष्ठति । महाशनस्यतस्येदंनालंते
नानलोग्निवत् । भुंजानइंद्रियाविष्टोज्ञानास्त्रेणैवहन्यतइतिब्रह्मतर्के । ज्ञानावरणरूपेणेदमावृणोतीत्यावृतं
ज्ञानमितिपुनराह । नकेवलंदुष्पूरो नालमितिमन्यतेचेत्यनलः । अग्नेरप्यनलःकामोयन्नालमितिमन्यतइ

तिच॥३७॥४१॥सर्वेभ्यःप्रवरादेवाइंद्राद्याइंद्रियात्मकाः। तेभ्योमनोभिमानीतुरुद्रस्तस्मात्सरस्वती। बुद्ध्या
त्मिकाततोब्रह्मामहानात्मापरःस्मृतः।अव्यक्तरूपालक्ष्मीश्चवरातोतोहरिःस्वयं। नतत्समोधिकोवेतिह्यानु
पूर्वीप्रकीर्तिता। यथाक्रमप्रबोधेननाश्याःकामादिशत्रवः। प्राप्यतेचपरंस्थानंविष्णोरतुलमंजसेतिच। नचें
द्रियेभ्यःपराह्यर्थारुद्रोहंकृतिरूपकइत्यादिविरोधः। सर्वाभिमानिनोदेवाःसर्वेपिह्युत्तरोत्तरं। आधिक्यंवक्तु
मेवैषांपृथक्स्थानमुदीर्यते। आधिक्यक्रमएवात्रशास्त्रतात्पर्यमिष्यते। स्थानेषुत्ववरेषांचपरेमंतिनचेतरे।
तथापिपितुरर्थोयःपुत्रस्याप्युपचर्यते।अव्यक्तादिपदार्थानांमर्वेतदभिमानिनइतिच। यत्रहक्कचपुत्रस्यतत्पितु
र्यत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्येत्येतदुक्तंभवनीत्यादिश्रुतेश्च।बहुवाचिनांशब्दानांलिंगप्रकरणादिभिः।प्रवृत्तिहेतोश्चा
धिक्यान्निर्णयोर्थेषुगम्यतइतिशब्दनिर्णये।लिंगादिमाम्यंयत्रस्यात्प्रयोगाधिक्यमेवतु। निर्णायकंभवेत्तत्रतेन
स्यात्सुबहुश्रुतइतिब्रह्मतर्के॥४२॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादा०गीतातात्पर्यनिर्णयेतृतीयोध्यायः॥३॥
हरिःॐ।उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोयमध्यायः। ब्रह्मरुद्रेंद्रमूर्याणांयद्दत्तंविष्णुनापुरा। पंच ॥६९६॥
रात्रात्मकंज्ञानंव्यासोदात्पांडवेषुतत्।तेषामेवावतारेषुसेनामध्येर्जुनायत्र। प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टंमंक्षेपेणायुयु

त्सवे। यथाकुर्वंतिकर्माणियथाजानंतिदेवताः। मर्वेकार्तयुगाश्चैवनृपाश्चमनुपूर्वकाः। ज्ञातव्यंचैवकर्तव्यं
यथामर्वैर्मुमुक्षुभिः। त्रेतादित्रिषुजानैश्चगीतायांतदुदाहृतं। पांडवाद्याःक्षेमकांताःकरिष्यंतिचजानते।
तथैवतेनगीतायानास्तिशास्त्रंसमंक्वचित्। वेदार्थपूर्वकंज्ञेयंपंचरात्रंयतोखिलं। तत्मंक्षेपश्चगीतेयंतस्मान्ना
स्याःममंक्वचिदितिब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ जानंतोपिविशेषार्थज्ञानायस्थापनायवा। पृच्छंतिमाधवोयस्मात्तेनपृ
च्छसिपार्थिवेत्याग्नेयवचनान्नार्जुनोभगवंतंनजानाति॥४॥ आत्ममाययाआत्मेच्छया। प्रकृतिंस्वामधिष्ठा
यस्वभावं। देवस्यैषस्वभावोयमित्यादिश्रुतेश्च। अतएवस्वशब्देनविशेषणंप्रकृतिंस्वामवष्टभ्येत्यादिषु। म
याध्यक्षेणप्रकृतिरित्यादिषुतुनस्वशब्दः। प्रकृतिंविद्धिमेपरामित्यादिषुमंबंधित्वेनप्रतीतेरन्या। अत्रतुस्व
शब्दःस्वरूपवाची। स्वभावइत्यत्रापिस्वाख्योभावःस्वभावः। भावशब्दस्तुसंबंध्याशंकानिवृत्तये। स्वस्वभा
वइतितुस्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वाशंकांनिवर्तयति। स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात्स्वेच्छयाविष्णुरव्ययः। सृष्ट्या
दिकंकरोत्यद्धास्वयंचबहुधाभवेदितिनारायणश्रुतिः॥६॥ येषांगुणानांज्ञानेनमुक्तिरुक्तापृथक्पृथक्। वेदे
षुचेतिहासेषुसातुतेषांसमुच्चयात्। एवमेवशमादीनांनान्यथातुकथंचनेतिब्रह्मवैवर्तवचनाज्जन्मकर्मचेत्या

दिषुनतावन्मात्रेणमोक्षः ॥९॥ मयंप्रधानमुद्दिष्टंप्राधान्यंयैर्हरेर्मतं । भगवन्मयास्तेविज्ञेयास्तेमुच्यंतेनचाप
रइतिच । मयिभावोमद्भावः ॥१०॥ तथैवभजामि । तदनुसारिफलदानरूपेण । अन्यदेवतायाजिनाम
पिमत्समर्पणेनवैष्णवमार्गानुवर्तनेनैवसम्यक्फलंभवति । अन्यदेवतपूजापियस्मिन्नंतेमर्पिता । स्वर्गादि
फलहेतुःस्यान्नान्यथातंभजेद्धरिमित्याग्नेये ॥११॥ सत्वसत्वाधिकरजोरजोभिस्तममातथा । वर्णाविभक्ता
श्चत्वारःसात्विकाएववैष्णवाइतिच । कर्मविभागंशमोदमइत्यादिनावक्ष्यति । वैष्णवाःसात्विकाएवताम
साएवचापरे । दौर्लभ्यसुलभत्वेनतेषांवर्णादिभिन्नतेतिच । स्वाभाविकोब्राह्मणादिःशमाद्यैरेवभिद्यते। यो
निभेदकृतोभेदोज्ञेयऔपाधिकस्त्वयं । विष्णुभक्तिश्चानुगतासर्ववर्णेषुविश्रुतिं । आरभ्यहीयंतेथापिभेदः
स्वाभाविकस्ततइतिनारदीये । कर्तापिभगवान्विष्णुरकर्तेतिचकथ्यते । तस्यकर्तायतोनान्यःस्वतंत्रत्वा
त्परात्मनइतिच । अपिशब्दोगुणसमुच्चयार्थः । कर्तामनास्तीत्यपिविद्धीति ॥१३॥ जीवाभेदनिवृत्त्यर्थंमा
मितिविशेषणं ॥१४॥ कर्मापिनोमत्तइतिबोद्धव्यमित्यादि ॥१७॥ कर्मणिजीवेअस्वातंत्र्यादकर्म । कर्मवि ॥६९७॥
धिफलयोरभावात् । अकर्मणिविष्णौ । स्वातंत्र्यात्सर्वकर्तृत्वं । करोत्यस्मिन्मीयतइतिकर्मजीवउदाहृतः ।

विधिशब्देनामितत्वादकर्मभगवान्हरिरितिनारदीये । करइतिमकारांतोऽदृष्टवाची । क्रियावाचीवा । त
दधीनत्वात् । प्रसिद्धश्चजीवेकर्मशब्दःपंचरात्रे । कृत्स्नफलत्वात्कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥ अनिराश्रयोभगवदा
श्रयत्वात् । मुक्तस्यस्वातंत्र्याभिमानात् ॥१९-२३॥ कथमभिमानत्यागः । ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्प
णंब्रह्मार्पणं । ब्रह्मणोहविः । ब्रह्मणोग्नौ । ब्रह्मणःकर्मसमाधिनामह । समाधिरपितदधीनइत्यर्थः । एकः
स्वतंत्रोभगवांस्तदीयंत्वन्यदुच्यतइतिभारते॥२४॥ दैवंविष्णुमेवयज्ञइत्युपासते। स्वभोग्यत्वात्स्वयमेवयज्ञः।
ब्रह्माख्याग्नौक्रियायज्ञंतेनैवयज्ञाख्येनविष्णुनासमर्पयंति ॥२५॥ तत्पूजात्वेनश्रोत्रादिसंयमंकुर्वंति । तत्पू
जात्वेनविषयान्भुंजते ॥२६॥ तत्पूजात्वेनेंद्रियादिसंयमंकुर्वंति । यज्ञेनैवेतिसर्वत्राप्यन्वीयते । तेनैवतंपू
जयेद्वाविहितैर्वान्यसाधनैः । सएवविष्णोर्यज्ञःस्यान्मानसोवासबाह्यकइतिब्रह्मवैवर्ते ॥२७॥ श्रोत्रादीनि
त्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योन्यइतिशंकांनिवारयति । विततात्रब्रह्मणोमुखइति । सर्वयज्ञैःपरब्रह्मयाज्यंविष्णवा
ख्यमव्ययमितिच ॥३२॥ सर्वंकर्माखिलमासमंतादल्पंज्ञानेपरिसमाप्यते ज्ञानेजातेपूर्यते । समाप्तविद्यान्ध
नुषिश्रेष्ठान्यांत्सप्तमन्यसइतिवत्समाप्तिशब्दोत्रपूर्तिवाची । ज्ञानासिनाऽऽत्मनः । छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठो

त्तिष्ठेतिपुनर्योगकथनात् ॥३३॥ ज्ञानंतेहंसविज्ञानमितिवक्ष्यमाणत्वात्स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥३४॥ आत्मनि
व्याप्तेमयि । अथोतस्माद्याप्तत्वादेव ॥३५॥ आत्मवंतंपरमात्मभक्तं ॥४१॥७॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभग
वत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ योगसंन्यासयोर्लक्षणंस्पष्टयत्यनेनाध्यायेन । योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौन्यासशब्दःसर्वकर्म
त्यागविषयइत्याशंक्ययोगसंन्यासयोर्भिन्नपुंनिष्ठत्वाभिप्रायेणपृच्छति । संन्यासमिति ॥१॥ एकपुंयोग्या
वेतौतयोर्मध्येयोगएवविशिष्टइतिपरिहाराभिप्रायः । उभौममुक्तिनौ । संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयो
गतइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥२॥ द्वेषादिवर्जनमेवसंन्यासशब्दार्थोनयत्याश्रमोत्राभिप्रेतइत्याह । ज्ञेयइति ।
नचकाम्यानांकर्मणांन्यासमित्यनेनविरोधः । तेनापिमद्धितस्यन्यासत्वात् । नचत्यागस्यपृथग्वचनाद्विरो
धः । कुरुपांडववन्न्यासावांतरभेदत्वात्त्यागस्य ॥३॥ बालास्तुन्यासशब्देनयत्याश्रममेवस्वीकृत्यतत्स्थाना
मेवसांख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारोगृहस्थानामेवयोगशब्दोदितकर्माधिकारइतिमन्यंते । तन्नपंडितामन्यं
ते । कुतःयस्माज्ज्ञानमार्गंकर्ममार्गंचसम्यगास्थितउभयोरपिफलंप्राप्नोति॥४॥तस्माज्ज्ञानिनांकर्माप्यनुष्ठेयं।

कर्मिणामपिगृहस्थानांज्ञातव्योभगवान् । नहिज्ञानंविनाकर्मणःसम्यगनुष्ठानंभवति । निष्कामंज्ञानपूर्वंच
निवृत्तमिहचोच्यते । निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनं । बुद्ध्याऽर्विहिंसन्पुष्पैर्वाप्रणवेनसमर्चयेत् । वासु
देवात्मकंब्रह्ममूलमंत्रेणवायतिः । मुक्तिरस्तीतिनियमोब्रह्मदृग्यस्यविद्यते । तस्याप्यानंदवृद्धिःस्याद्वैष्णवं
कर्मकुर्वतः। कर्मब्रह्मदृशाहीनंनमुख्यमितिकीर्तितं । तस्मात्कर्मेतितत्प्राहुर्यत्कृतंब्रह्मदर्शिना । एतस्मान्न्या
सिनांलोकंसंयांतिगृहिणोपिहि । ज्ञानमार्गःकर्ममार्गइतिभेदस्ततोनहि । तस्मादाश्रमभेदोयंकर्मसंकोचसं
भवइतिव्यासस्मृतेः ॥५॥ मोक्षोपायोयोगइतितद्रूपोन्यासएवतु । विष्णवर्पिततयाभद्रोनान्योन्यासःकथं
चनेत्याग्नेये । विष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वंविनाकेवलकर्मत्यागोनरकफलएव । यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतं
विद्धिपांडवेतिवक्ष्यमाणत्वात् । योगविशेषत्वान्न्यासस्यपृथगुक्तिः ॥६॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेतिमुख्ययोगः।
आदानात्सर्वभूतानांविष्णुरात्माप्रकीर्तितः । सर्वभूतात्मभूतात्मातत्रभूतमनाःपुमानितिच॥७॥ यथान्या
सस्ययोगरूपत्वंतथाहनैवकिंचिदित्यादिना । विष्णुनार्थेष्वीरितानिमनआदीनिसर्वशः । वर्ततेन्योनस्वतं
त्रइतिजानन्हितत्त्वविदितिच ॥८॥९॥ तत्पूजात्मकानितत्कृतानिममशुभार्थमितिब्रह्मण्याधानं । स्वातं

त्र्याभावापेक्षयैवजीवस्याकर्तृत्वं । स्ववंदनंयथापित्राकारितंशिशुकर्तृकं । एवंपूजाविष्णवधीनाभवेज्जीवकर्तृत्यपीतिप्रवृत्तेः । अतोमनसैवकर्मन्यासोस्वातंत्र्यापेक्षया ॥१०॥१३॥ यथापितृदत्तंपालकत्वंराजपुत्राणां एवंपरमात्मदत्तंक्रियास्वातंत्र्यलक्षणंकर्तृत्वं। क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणिस्वातंत्र्यंचजीवानामप्यस्तीत्या शंकांपरिहरति । नकर्तृत्वमित्यादिना। क्रियायामदृष्टोत्पादनेफलेचस्वातंत्र्यंलोकस्यनसृजतीश्वरइत्यर्थः । अन्यथालोकस्येतिविशेषणंव्यर्थं । जनपदेनिवसतांतद्वित्तभोजिनामप्याधिपत्यादानान्नदत्ताजनपदाराज्ञा स्वपुत्राणामितिवत्कर्मफलादिमयोगिनामपिनस्वातंत्र्यादानान्नसृजतीतियुज्यते । स्वयमेवभवतिभावय तिचेतिस्वभावोभगवान् । स्वभावत्वात्स्वयमेवकर्तृत्वादिषुप्रवर्तते । स्वातंत्र्याद्भगवान्विष्णुःस्वभावइति कीर्तितः । तत्स्वातंत्र्यंकदाप्यपनान्यस्यसृजतिकश्चित । स्वातंत्र्यादेवपापादिसंबंधःकुर्वतोपिन । अज्ञाना वृत्तबुद्धित्वादीदृशंतंनजानतइतिमहावाराहे । अहंसर्वस्यप्रभवः । तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णामि । परास्यश क्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच । नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारे । देवस्यैषस्वभावोयं । लोकव त्तुलीलाकैवल्यमित्यादेर्नास्यास्वाभाविकंकर्तृत्वमकर्तृत्वंवा । विपरीतप्रमाणाभावाच्च । अनिर्वाच्यनिरासा

देवचनिरस्तोयंपक्षः । नचसर्वविशेषराहित्यवादिनांशून्यवादात्कश्चिद्विशेषः । नहिसर्वविशेषरहितमित्यु क्तेतदस्तीतिसिध्यति । वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्तित्वादीनामपिविशेषत्वात । अन्यथास्तिब्रह्मेत्यादीनांशब्दाना मपिपर्यायत्वादयोदोषाः । व्यावर्त्यविशेषश्चव्यावृत्तविशेषनिबंधनएव । अन्यथावैयर्थ्यमेवस्यात् । नचस र्वशब्दावाच्यस्यलक्ष्यत्वं । नचसर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । नास्तित्वंतुमप्तमरसादिवददर्श नात्सिध्यति । स्वप्रकाशत्वंचनामानंसिध्यति । स्वयंप्रकाशत्वंचततोतिरिक्तंचेद्विशेषांगीकारः । नचेत्तद वप्रमाणगोचरं। तत्प्रमाणभावेपरप्रकाशत्वमात्रनिरासेस्वप्रकाशत्वेप्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेवस्यात् । अर्थ तःसिद्धिरित्यर्थापत्तितःसिद्धिस्तत्प्रमाणतःसिद्धिर्वा । उभयथापिप्रमेयत्वमेवस्यात् । स्वप्रकाशशब्देनस्वामि तत्वानंगीकारात्परमितत्वानंगीकाराच्चासिद्धिरेव । प्रकाशइत्युक्तेपिस्वमन्यंवाकिंचित्प्रकाश्यंविनानदृष्टए वभोजनादिवत् । कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः । ज्ञानंचज्ञेयंज्ञातारंचविनानदृष्टं । अतःशून्यवादान्नक श्चिद्विशेषः । अतोनंतदोषदुष्टत्वादुपरम्यते । हरिःस्वभावतःकर्तासर्वमन्यत्तदीरितं । अतःसाकर्तृतातस्य नकदाचिद्विनश्यतीतिपैंगिश्रुतिः ॥१४॥ विषमेष्वपिजीवेषुसमोविष्णुःसदैवतु। यच्चूणादिगतस्यापिगुणाः

पूर्णाहरेःसदेतिच ॥१८॥१९॥ इदानीमपिपरमात्मनिस्मृतमात्रेसुखंविंदतीतियत्तदामएवसम्यगुक्तःकिमु
ब्रह्मणिभूतः । अन्यथापुनर्ब्रह्मगच्छतीतिविरोधाच्च । अंतस्सुखादिकंचब्रह्मदर्शनात् ॥२४॥ अमुक्तोमुक्त
सादृश्यान्मुक्तएवहितत्वदृक् । किमुमुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकंनरइतिनारदीये ॥२७॥२८॥ इतिश्री
मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचमोध्यायः ॥५॥ ॥
हरिः ॐ ॥ ध्यानमत्रोच्यते । सब्रह्मनिष्ठस्तुयतिर्महात्माशारीरमग्निंचसुखेजुहोतीत्यादेर्नयतेरप्यनग्नित्वं ।
आत्मसमारोपणाच्च ॥१॥ योगविशेषएवसंन्यासइत्यर्थः॥२॥ संपूर्णोपायोयोगारूढः । नानाजनस्यशुश्रू
षाकर्माख्याकरवन्मितेः । योगार्थिनातुसाकार्यायोगस्थेनहरेःस्थितिः । तेनापिस्वोत्तमानांतुकार्यान्यैरखि
लेष्वपि । शक्तितःकरणीयेतिविशेषोसिद्धसिद्धयोः । प्राप्तोपायस्तुसिद्धःस्यात्प्रेप्सुःसाधकउच्यते । तस्यप्रा
ण्युपकारेणसंतुष्टोभवतीश्वरः । सिद्धोपायेनविष्णोस्तुध्यानव्याख्यार्चनादिकं । कार्यंनान्यत्तस्यतेनतुष्टोभ
वतिकेशवइतिप्रवृत्तवचनान्नविरोधः । शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियनिग्रहइतिभागवते ॥३॥ कथंनानुषज्जते ॥७००॥
सर्वसंकल्पसंन्यासी । मयिसर्वाणिकर्माणीत्युक्तत्वात्।मदधीनमिदंज्ञात्वासत्संन्यासीतिचोच्यतइतिच ॥४॥

उद्धरेत्तेवमंसारज्जीवात्मानंपरात्मना । विष्णुर्बंधुःसतांनित्यंपरात्माह्यसतामरिः। तत्प्रसादजयाभक्त्याजि
तोयस्यवशेत्विव । वर्ततेतस्यमित्रंसतदन्यस्यचशत्रुवदितिच । परमात्मासमाहितइतिवाक्यशेषात् ॥५॥
॥६॥ सर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानंविज्ञानमितिगीयतइतिच॥७॥८॥यस्ययत्र
यथावृत्तिर्विहितावर्ततेतथा । ज्ञानंवापिसमत्वंतद्विषमत्वमतोन्यथेतिमहाविष्णुपुराणे । अनिमित्तस्नेहवां
स्तुसुहज्ज्ञात्वोपकारकृत । मित्रंवधादिकृद्दारिद्व्यस्त्वप्रियमात्रकृत् । उदासीनःस्नेहवतोप्यस्नेहोतत्कृतानु
कृत । मध्यस्थइतिविज्ञेयःसुहृदपुर्वाशिष्यतइतिनारदीये ॥९॥ आत्मानंविष्णुं । आत्मनातत्प्रसादेन॥२०॥
ब्रह्मणिभूतं ॥२७॥ सर्वभूतस्थितंपरमात्मानं ॥२९॥ सर्वत्रविष्णुरेकइतिस्थितः ॥३१॥ अतोविष्णवनुव
र्तिषुस्ववत्स्नेहःकर्तव्यः ॥३२॥ अयतिरप्रयत्नः । प्रयत्नाद्यतमानस्त्वितिवाक्यशेषात् ।योगशब्दस्योपायार्थ
त्वेप्यत्रोपायविशेषएवध्यानयोगादिर्विवक्षितइतिनविरोधः ॥३८॥ मोक्षोपायस्यजिज्ञासुरपिकेवलपाठका
त् । विशिष्टःकिमुतद्विद्वान्किंपुनर्यस्तदास्थितइतिपरमयोगे ॥४४॥ तपसश्चैवयज्ञादेर्ध्यानमेवविशिष्यते ।
अज्ञानिध्यानतोज्ञानंध्यानंसज्ज्ञानमप्यतः । तत्रापिमय्यभक्तस्यनान्यध्यानंप्रयोजकं । अन्यसामान्यविद्योमे

यश्चान्यंनेतिपश्यति । अवरत्वद्गुरुदामीनोविद्वेषीचेत्यभक्तयः । मद्भक्तोपिहिकार्यार्थंयोध्यायेदन्यदेवतां ।
परिवारतामृतेतस्मात्केवलंमदुपासकः । वरोन्यान्मदधीनांश्चसर्वान्जानन्विशुद्धधीरितिदत्तात्रेयवचनम्
॥४६॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेषष्ठोध्यायः ॥६॥ ॥
हरिः ॐ ॥ भगवन्महिमाविशेषतउच्यते । अनंतानांतुजीवानांयतनेकश्चिदेवतु । मुक्त्यैतेषुचमुच्यंतेके
चिन्मुक्तेषुचस्फुटं । केचनैवहरिंसम्यग्ब्रह्मरुद्रादयोविदुः । अन्येषांयावतामुक्तिस्तावज्ज्ञानंहरेःपरमितिपा
द्मे । मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामुनइतिभागवते । सर्वे
मुक्ताहरेर्भक्तास्तेषुब्रह्मैवमुख्यतः । विष्णोःपरमभक्तस्तुतस्माज्जीवघनोमतइतिसत्तत्त्वे ॥ ३ ॥ अचेतनाचे
तनेतिद्विविधाप्रकृतिर्मता । त्रिगुणाचेतनातत्रचेतनाश्रीर्हरिप्रिया । तेउभेविष्णुवशगेजगतःकारणेमते ।
पिताविष्णुःसजगतोमाताश्रीर्यात्वचेतना । उपादानंतुजगतःसैवविष्णुर्बलेरितेतिच । मत्तोन्यत्परतरंना
स्तिपरतस्त्वहमेवेत्यर्थः । अन्यथान्यदितिव्यर्थं । अवरादुःखसंबंधाज्जीवाएवप्रकीर्तिताः । नित्यनिर्दुःखरू
पत्वात्पराश्रीरेकलैवतु । दुःखासंपीडितत्वात्तुमध्यमोवायुरुच्यते । अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिकसौख्य

तः । तत्तंत्रत्वाच्चसर्वस्यविष्णुःपरतरोमतः । अभावादंतरान्यस्यत्विहैकार्थौतरसमौ । यस्याःसंबंधयोग्य
त्वाज्जीवाअप्यवरामताः । तस्याजडायाःप्रकृतेरवरत्वेकसंशयः । अथावरतरायंतुविमुखाश्चेतनाहरेः । नि
त्यदुःखैकयोग्यत्वात्तद्ध्येतस्यादचेतने । अतःपरतरंविष्णुंयोवेत्तिसर्वविमुच्यते । मुक्तस्तुस्यात्पराभासःसुनि
त्यसुखभोजनात । तत्रापितारतम्यंस्यात्तेषुब्रह्माधिकोमतः । विष्णोराधिक्यसंवित्तिःसर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते ।
एवंविविच्यतज्ज्ञानंविज्ञानमितिकीर्तितं । एतच्चतारतम्यंनवर्ततेकेशवादिषु । मुख्यविज्ञान्यतोविष्णुःकिं
चिद्विज्ञानिनोपरे ॥७॥ सोप्सुस्थित्वारसयतिरसनामाततःस्मृतः । सूर्यचंद्रादिषुस्थित्वाप्रभानामाप्रभास
नात् । वेदस्थःप्रणवाख्योसावात्मानंयत्प्रणौत्यतः । खेस्थितःशब्दनामासौयच्छब्दयतिकेशवः ॥८॥ पुण्या
पुण्यंगंधयतिस्वयंपुण्योधरास्थितः । तेजयत्यग्निसंस्थःसन्भूतस्थोजीवनप्रदः । तपस्विस्थस्तपयति ॥९॥
व्यंजनाद्बीजसंज्ञितः । बोधनाद्बुद्धिनामासौबुद्धिमत्सुव्यवस्थितः ॥१०॥ नित्यपूर्णबलत्वात्तुबलंकामविव
र्जितं । अरागजबलश्चैवस्थानेभ्योन्येष्वयोजनात् । एतादृशबलात्मासौबलिनांबलदःस्वयं । वेतिपूर्णत्व
वाचीस्यात्तद्रतेर्बलमुच्यते । प्रायोहिकामिताअर्थाधर्मंहन्युर्हरिःपुनः । नधर्महानिकृत्किंतुकामितोधर्मवृद्धि

कृत् । धर्माविरुद्धकामोतोविष्णुर्भूतेषुसंस्थितः । एवंसमर्वतश्चान्यःस्वतंत्रश्चैवसर्वगः । व्यवस्थयैवसर्वेषांस
र्वदासर्वदःप्रभुः ॥११॥ येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये । ततएवनचान्यस्मात्तदायत्तमिदंनसः ।
अन्यायत्तः ॥१२॥ अचेतनयातन्मयत्वात्तुमायया । लक्ष्म्या ॥१३॥ वशगयालोकोविष्णुनैवविमोहितः।
येतुविष्णुंप्रपद्यंतेतेमायांतांतरंतिहि । लक्ष्मीःसाजडमायायादेवनातेउभेअपि । विष्णोर्वशे ॥१४॥ ततो
नन्यभक्त्यातंशरणंव्रजेत् । यादृशीतत्रभक्तिःस्यात्तादृश्यन्यत्रनैवचेत् । अनन्यभक्तिःसाज्ञेयाविष्णावेवतु
साभवेत । अन्येषुवैष्णवत्वेनलक्ष्मीब्रह्महरादिषु । कुर्याद्भक्तिंनान्यथातुतद्वशाएवतेयतः ॥१७॥ एवंजानं
स्तमाप्नोतिनान्यथातुकथंचन ॥१८॥ पूर्णवस्तुयतोह्येकोवासुदेवोनचापरः । एवंविद्दुर्लभोलोके ॥१९॥ यत्स
र्वेमिश्रयाजिनः । विष्णुंतत्परमज्ञात्वारमाब्रह्महरादिकान् । यजन्नपिनमोघोरंनित्यदुःखंप्रयातिहि। अज्ञा
नांतुकुलेजातोयावद्विष्णोःसमर्चनं । विष्णुतत्वंनजानीयात्तावत्सेवापृथक्कृता । विद्याद्यैहिकभोगाययदि
बुद्ध्वापुनर्नतु । परिवारतास्मृतेकुर्यादन्यदेवार्चनंक्वचित् । अजाननाकृतंत्यक्तंनदोषायभविष्यति । जन्मा
दिप्रदमेवस्यात् ॥२०॥ अत्यागेपुनरेवतु । क्षिप्रंचज्ञापयत्येवभगवान्स्वयमेवतु । यदिजन्मांतरेस्वीयोनि

मित्तीकृत्यकंचनेत्यादिच ॥२२॥ मत्तएवेतितान्विद्धीत्युपसंहाराच्च । तत्तत्कारणत्वात्तत्तन्नामेत्यवसीयते ।
मयिसर्वमिदंप्रोतमितिभेदनैवोपक्रमाच्च ॥८–१२॥ आप्नोतिविष्णुमित्येवात्मशब्दोज्ञानिनि । यच्चाप्नोतिय
दाददत्तइत्यादेः । आस्थितःसहिमांप्रपद्यतइत्यादिवाक्यशेषाच्च ॥१८॥ बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्भवति ।
ततोमांप्रपद्यते । वासुदेवःसर्वमितिपूर्णमितिजानन् । प्रपद्यंतेन्यदेवताइतिवाक्यशेषभेददर्शनाच्च । देवान्दे
वयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपीतिच ॥१९॥ ज्ञात्वापरत्वंविष्णोस्तुपृथग्देवान्यजन्नरः । यातिदेवांस्तदज्ञा
त्वातमएवप्रपद्यते । तथापियावदन्येस्तुसाम्यंर्हीनत्वमेकतां । ननिश्चिन्वंतिजायंतेसंसारेतेपुनःपुनरितिच
॥२३॥ अव्यक्तःपरमात्मासौव्यक्तोजीवउदाहृतः । मन्यतेयस्तयोरैक्यंमतुयात्यधरंतमइतिच ॥२४॥ यथा
त्मानंहरिर्वेत्तितथान्यैनैवतंविदुः । जानंतिकिंचित्क्रमशोरमाद्यास्तत्प्रसादतइतिच ॥२६॥ द्वंद्वमोहो मिथ्या
ज्ञानं । तमस्तुशार्वरंविद्यान्मोहश्चैवविपर्ययइतिचभारते । जीवेश्वरादिकंद्वंद्वंतद्विषयोमोहोद्वंद्वमोहः । सं
मोहस्तदाग्रहः । तदाग्रहोमहामोहःक्रोधस्तामिस्रउच्यतइत्युक्तत्वात् । सर्गेसर्गकालएव । जीवधर्मानीश्वरे
तुयोजीवेष्वैश्वरानपि । विद्याज्जीवेश्वरैक्यंवाद्वंद्वमोहःसउच्यतइत्याग्नेये ॥२७॥ तद्ब्रह्मेत्युक्तेन्यत्वशंकांनिवा